

الزامات و راهکار تدریس «عرفان عملی در اسلام»؛ مطالعه آسیب‌شناسانه بر پایه داده‌های آماری از دانشجویان دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره) قزوین

هاشم قربانی¹

چکیده

هدف: هدف این مطالعه، دستیابی به الگویی کارآمد برای تدریس «عرفان عملی در اسلام» در مقام یکی از تأثیرگذارترین دروس عمومی دانشگاهها بود. آسیب‌شناسی تدریس این درس مهم است؛ به کارگیری روش ناکارآمد، نتیجه معکوس می‌دهد. بنابر این، سخن گفتن از الزامات و راهکار موفقیت‌آمیز آموزشی، با توجه به رواج گونه‌های مختلف معنویت‌های کاذب، ضرورت دارد. **روش:** بهره‌گیری از روش پیمایشی و آماری و ارائه پراکندگی داده‌ها بر پایه مطالعات نظام‌مند چند ترم و نیز به کارگیری روش تحلیلی - توصیفی. **یافته‌ها:** (1) بر پایه نمودارهای ابتدا یافته بر چهار شاخصه، رشد قابل توجهی از معنویت‌های کاذب را شاهد هستیم؛ (2) همچنین انگاره دشواری از معنویت اسلامی وجود دارد. (3) راهکار ارائه شده، در تقویت نگرشها نسبت به معنویت اسلامی و کاربردی بودن آن مؤثر است. **نتیجه‌گیری:** در این مطالعه با تبیین شیوه مواجهه با آموزش معنویت اسلامی، به راهکار تدریس موفق به عنوان طرح پیشنهادی برای تألیف کتابی آموزشی اشاره شده است. الگوی مدنظر این مطالعه، بر مقایسه استوار است. در الگوی مقایسه‌ای، راه رسیدن انسان به معنویت، با سنجش معنویت راستین و معنویت‌های پوشالین و راهبردها و تاکتیک‌های آنها طراحی می‌شود.

واژگان کلیدی: معنویت، راهکار، الگوی مقایسه‌ای، تدریس، کارآمدی.

◇ دریافت مقاله: 96/04/01؛ تصویب نهایی: 96/10/23.

1. دکتری تخصصی فلسفه و کلام اسلامی و استادیار گروه معارف اسلامی دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره) / نشانی: قزوین؛ خیابان نوروزیان، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره) // نمابر: 02833780083 / Email: ghorbani90@ut.ac.ir

الف) طرح مسئله

راهبرد کلان نظام جمهوری اسلامی ایران، بر اشاعه عقلانی دین و دینی‌سازی تمامی سازمانهای جامعه استوار است. داشتن جامعه دینی دغدغه نخست نظام مقدس است. آموزش و تربیت دینی گامی مؤثر در رسیدن به این هدف است. راهکارهای بسیار برای دینی‌سازی جامعه وجود دارد. یکی از گامهای قابل تحسین در این راستا، تدوین و اجرای دروس معارف اسلامی در دانشگاههاست.

در تبیین چرایی ارائه دروس معارف اسلامی در سطح دانشگاهی، علل و مؤلفه‌های متعدد می‌توان بیان کرد. اما نقش دو عامل بسیار مهم است: نخست، «رهیافت جامعه‌شناختی یا دلیل مبتنی بر ضرورت‌های اجتماعی» و دوم، «دلیل معرفتی». در رهیافت نخست، به عوامل موفقیت فرد در جامعه پرداخته می‌شود. داشتن تخصص یکی از ارکان موفقیت فرد در جامعه است؛ اما آشنایی تحلیلی فرد با ارزشهای اجتماعی جامعه، رکن دیگر در موفقیت است. از آنجا که ارزشهای اجتماعی در جامعه ایران با ارزشهای دینی - مذهبی گره خورده، بنابر این، شناسایی تحلیلی ارزشهای دینی - مذهبی و زیستن بر پایه آنها مورد تأکید است. در دلیل معرفتی نیز بر عقلانیت انسان تأکید می‌شود. عمر محدود انسان اقتضا می‌کند زیستی را پیش روی خود قرار دهد که بر پایه عقلانیت باشد. از این رو، شایسته است انسان تکلیف معرفتی خود را در قبال بسیاری از گزاره‌های تأثیرگذار زندگی روشن سازد. برخی از واقعیتها در زندگی فرد تأثیری ندارند؛ اما وجود خدا، زندگی پس از مرگ، خواسته‌های خدا از انسان، جایگاه انسان و... - خواه انسان بخواهد یا نخواهد و خواه خوش آیند انسان باشد یا بد آیند او - در زندگی انسان تأثیرگذارند و شایسته است بر پایه واقع‌گرایی به مواجهه با امور یادشده برویم.

التزام به واقعیت، سبک زندگی خداواری را پیش روی انسان قرار می‌دهد. دروس معارف اسلامی کمک می‌کنند دانشجو بتواند جهت‌گیری اسلامی را در زندگی خود اخذ کند. این دروس، چگونه زیستن را برای انسان آموزش می‌دهند. تقویت نگرش و گرایش اسلامی در میان دانشجویان، مجهزسازی ذهنی و تقویت بنیانهای عقلانی در تحلیل مسائل، از عمده‌ترین اهداف گروه معارف اسلامی است. با توجه به این نکته، نقش درس «عرفان عملی در اسلام»، بسیار مهم و ضروری است. چگونه و با چه الگویی می‌توان در این درس، به اهداف یادشده رسید؟

در این مطالعه تلاش می‌شود بر پایه داده‌های آماری، به تحلیل الزامات و راهکار تدریس «عرفان عملی در اسلام» پرداخته شود. بر این اساس، سؤالات مطالعه حاضر عبارتند از:

1. فراوانی آشنایی دانشجویان با معنویت اسلامی چگونه است؟
2. تأثیر معنویت اسلامی در زندگی عادی چیست؟
3. چرایی و الزامات تدریس این درس چیست؟

7 $\blacklozenge$ الزامات و راهکار تدریس «عرفان عملی در اسلام» ...

4. چه راهکاری برای تدریس تأثیرگذار و کارآمد این درس می‌توان اتخاذ کرد؟
5. آسیبهای پیش رو کدام‌اند؟
6. رویکردهای رقیب معنویت اسلامی، چه بازخوردی در میان دانشجویان به عنوان قشر تأثیرگذار در جامعه دارند؟

ب) گزارش آماری

با توجه به الگوی مقایسه‌ای تأکیدشده در این مطالعه، توجه به رویکردهای رقیب معنویت اسلامی مهم است. عرفانهای کاذب، فعالیتهای گسترده و متنوعی در جامعه ایران دارند. شناخت آنها در چگونگی ترسیم و مواجهه با معنویت اسلامی مؤثر است. بر پایه سنجش آماری از دانشجویان دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره) قزوین در چند ترم متوالی، نتایج ذیل به دست آمد. این سنجش، بر اساس چهار شاخصه انجام پذیرفت. آمارهای ارائه شده در قالب جداول و نمودارهای ذیل، نشان‌دهنده مطالعه آماری در دانشگاه یاد شده است:¹

دوره‌های آمارگیری ²	تعداد و جنسیت شرکت کنندگان	پراکندگی شاخصه‌ها ³
نیمسال دوم 93.94	28 نفر / خانم	آشنایی: 7 نفر / علاقه مندی: 12 نفر / تأثیر پذیری: 1 نفر / بی‌اطلاعی: 8 نفر
نیمسال اول 94.95	37 نفر / خانم	آشنایی: 11 نفر / علاقه مندی: 14 نفر / تأثیر پذیری: 2 نفر / بی‌اطلاعی: 10 نفر
	29 نفر / آقا	آشنایی: 8 نفر / علاقه مندی: 10 نفر / تأثیر پذیری: - / بی‌اطلاعی: 11 نفر
نیمسال دوم 94.95	36 نفر / خانم	آشنایی: 9 نفر / علاقه مندی: 15 نفر / تأثیر پذیری: 1 نفر / بی‌اطلاعی: 11 نفر
	40 نفر / خانم	آشنایی: 10 نفر / علاقه مندی: 17 نفر / تأثیر پذیری: 3 نفر / بی‌اطلاعی: 10 نفر
نیمسال اول 95.96	45 نفر / خانم	آشنایی: 15 نفر / علاقه مندی: 19 نفر / تأثیر پذیری: 4 نفر / بی‌اطلاعی: 7 نفر
	45 نفر / خانم	آشنایی: 14 نفر / علاقه مندی: 20 نفر / تأثیر پذیری: 5 نفر / بی‌اطلاعی: 6 نفر
	40 نفر / آقا	آشنایی: 10 نفر / علاقه مندی: 14 نفر / تأثیر پذیری: 1 نفر / بی‌اطلاعی: 15 نفر

1. در جامعه آماری مطالعه شده، هرچند به یک دانشگاه بسنده شده است، اما دانشجویان مشارکت کننده در نظرسنجی، با توجه به دانشگاهی برگزار شدن دروس معارف اسلامی در دانشگاه مذکور، از رشته‌های مختلف بوده‌اند. همچنین، دانشگاه محل تلاقی اندیشه‌هاست و مخاطبان با طیفهای اندیشگی و انگیزشی مختلف‌اند.
2. این آمار، مربوط به کلاسهای برگزار شده مؤلف در دانشگاه بین‌المللی امام خمینی است. تعداد دانشجویان، در سامانه گلستان دانشگاه موجود است. بر پایه دانشجویان شرکت کننده در کلاس، مطالعاتی با شاخصه‌های خاص طی هر ترم انجام می‌شد. بنابر این، جامعه آماری، دانشجویان درس عرفان عملی در اسلام در دانشگاه یادشده در ترمهای مذکور است.
3. آمارهای ارائه شده تقریبی است. این داده‌ها بر پایه صحبتها، نظرسنجی‌ها و مواجهه‌های یک ترم در 15 یا 16 جلسه طراحی شده است.

8 ♦ مطالعات معرفتی در دانشگاه اسلامی 74

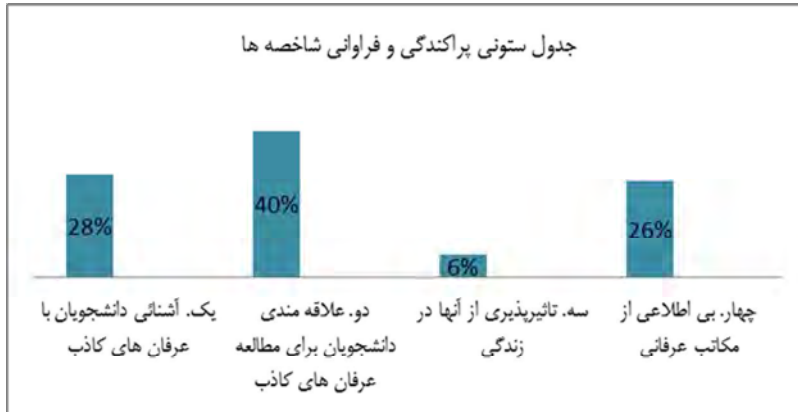
جدول ذیل، بر پایه چهار شاخصه کلی طراحی شده که هر کدام کلیتی از سؤالات نظرسنجی آماری را نشان می‌دهند:

تعداد شرکت کنندگان از بهمن 93 تا بهمن 95			
خانم: 231 نفر		آقا: 69 نفر	
جمع کل شرکت کنندگان: 300 نفر			
میزان آشنایی کلی (شاخصه اول): 84 نفر	میزان علاقه‌مندی کلی (شاخصه دوم): 121 نفر	میزان تأثیرپذیری کلی (شاخصه سوم): 17 نفر	میزان بی‌اطلاعی کلی (شاخصه چهارم): 78 نفر
جامعه مطالعه شده: دانشجویان حاضر در کلاسهای آموزشی عرفان عملی در اسلام			

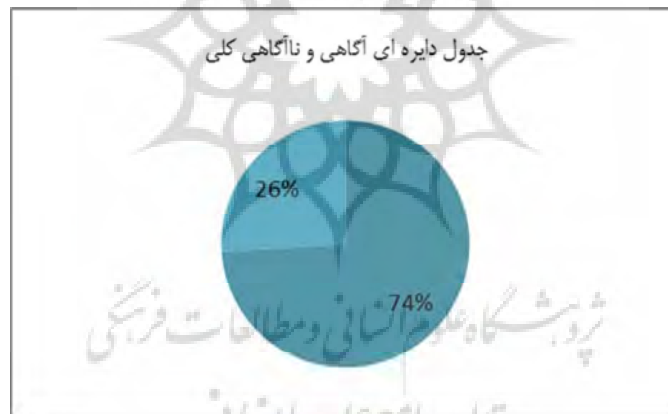
در این شاخصه، صرفاً به آشنایی اجمالی دانشجویان با برخی مکاتب عرفانی و آموزه‌ها، خواسته‌ها و اعمال آنها بسنده شده است. برخی سؤالات نظرسنجی این بخش عبارتند از: • آیا تاکنون با معنویتهای نوظهور برخوردی داشته‌اید؟ • میزان شناخت شما از معنویتهای دیگر چگونه است؟ • از چه راهی با معنویتهای نوظهور آشنا شده‌اید؟ • کدام مکتب معنویت‌گرا را مورد مطالعه قرار داده‌اید؟ و ...	1. آشنایی دانشجویان با عرفانیهای کاذب
دانشجویانی که عنوان عرفانیهای کاذب را شنیده بودند و علاقه‌مند به مطالعه در باب آنها بودند. برخی سؤالات نظرسنجی این بخش عبارتند از: • تا چه میزان عنوان جنبشهای نوظهور معنوی برای شما جذابیت دارد؟ • آیا اگر روزی فراغتی پیدا کردید و خواستید کتابی مطالعه کنید، به سراغ معنویتهای نوظهور می‌روید؟ • میزان علاقه‌مندی شما به معنویتهایی غیر از معنویت اسلامی به چه صورت است؟ و ...	2. علاقه‌مندی دانشجویان برای مطالعه عرفانیهای کاذب
دانشجویانی که جنبشهای معنوی نوظهور را کارآمد و تأثیرگذار می‌دانستند. این شاخصه بر پایه گزارشهای آماری سؤالات پیشین و همچنین میزان تأثیرپذیری در صورت مطالعه آثار مربوط به جنبشهای نوظهور استخراج شده است. به طور کلی، در نظرخواهی‌هایی که انجام شد، برخی از دانشجویان، آثار و نوشتارگان متعلق به جنبشهای نوظهور دینی را بسیار حائز اهمیت و تأثیرگذار در زندگی معرفی می‌کردند.	3. تأثیرپذیری از آنها در زندگی
هیچ اطلاعی از بحثهای معنویت و عرفان نداشتند و برای نخستین بار در کلاس آموزشی با معنویتهای کاذب و نیز معنویت اسلامی آشنا شدند. ¹	4. بی‌اطلاعی از مکاتب عرفانی

1. با توجه به ضرورت محدود بودن حجم مقاله، سؤالات آماری به صورت کامل در مقاله درج نشد. دو نکته حائز اهمیت است: (1) نظرخواهی به صورت پایدار و در طول هر ترم از دانشجویان انجام می‌شد و حداقل در سه بخش مجزا در اول ترم، میانه ترم و پایان ترم این نظرخواهی انجام می‌پذیرفت. در آغاز ترم از سؤالات چهار شاخصه بیان شده استفاده می‌شد؛ در میانه ترم از نقدها و در پایان ترم از همه شاخصه‌ها و نیز کاربردی بودن معنویت اسلامی. (2) برخی نظرخواهی‌ها به صورت چهارگزینه‌ای (بسیار زیاد، زیاد، متوسط، ضعیف) انجام می‌شد و برخی دیگر در قالب سؤالات تشریحی و حتی در همه ترمها در قالب یک سؤال امتحانی. سؤالات با روش توصیفی و استنباطی لحاظ شد.

9 ♦ الزامات و راهکار تدریس «عرفان عملی در اسلام» ...

بر پایه داده های مذکور، فقط 26 درصد دانشجویان نسبت به مکاتب معنویت گرا، کاملاً بی اطلاع بودند و در 74 درصد، استعداد فراوانی در جذب و کشش به سمت مکاتب عرفانی مشاهده می شود. بنابر این، بیش از 70 درصد دانشجویان شرکت کننده را افرادی با سه شاخصه آشنایی، علاقه مندی و تأثیرپذیری تشکیل می دهند.

نکته دیگر، تفاوت میان خانمها و آقایان است. بر پایه آمارهای به دست آمده، این سه شاخصه در میان آقایان و خانمها متفاوت است. علاقه مندی و تأثیرپذیری از مکاتب نوظهور، بیشتر در میان خانمها گستره دارد تا در میان آقایان. دانشجویان آقا بیشتر رویکردهای انتقادی نسبت به مکاتب نوظهور معنوی دارند و تأثیرپذیری آنها از این نوع جنبشها کمتر از خانمهاست؛ هرچند آشنایی هم طرازی با خانمها در باب معنویتهای نوظهور دارند. همچنین، گستره و فراوانی عمده سه شاخصه نخست، بیشتر در میان دانشجویان رشته های فنی - مهندسی و علوم پایه بوده است تا دانشجویان علوم انسانی. این آمار ضرورت توجه جدی در مخاطب سازی دارد. نکته شایان توجه آن است بر پایه تجربیات نویسنده این جستار، مباحث درس «حقوق

اجتماعی و سیاسی در اسلام» بیشتر در میان آقایان خریدار دارد و مباحثه‌های جدی در این مورد در کلاس انجام می‌شود. نکته پایانی آنکه، چرخش به سوی معنویت‌های کاذب در دوره‌های مختلف، متفاوت است. هر چه دانشجویان ورودی جدید باشند، این چرخش زیاد می‌شود. این امر، نشان‌دهنده اهمیت جدی به پدیده نفوذ فرهنگی در میان قشر جوان و نوجوان جامعه است. رهبر معظم انقلاب اسلامی نیز به خطر عرفانهای کاذب در سطح دانشگاهی و نفوذ آنها در قالب برنامه تأکید کرده و آن را امری فلج‌کننده نامیده‌اند و از همه مسئولان به ویژه مسئولان آموزشی و تربیتی، اهتمام بدین نکته را خواستار شده‌اند. (بیانات مقام معظم رهبری، 1391/7/20)

ج) جایگاه و اهمیت درس «عرفان عملی در اسلام» و الزامات تدریس آن

جهان کنونی شاهد رشد مکاتب مختلف معنویت‌گراست. حضور برخی از مکاتب در جامعه ایران جای انکار ندارد. عدم وقوف به جنبه‌های پنهان عرفانهای کاذب، آسیبهای فراوان دارد. عافیت‌طلبانه است مواجهه‌ای ناسنجیده با آنها شود. هر یک از نهادهای تبلیغی و رسانه‌ای در ساحت دین‌پژوهی در بحث معنویت، مسئولیت تحلیل انتقادی آنها را دارند. درس «عرفان عملی در اسلام»، جایگاه مناسبی برای شناسایی انتقادی معنویت‌های نوظهور و معرفی معنویت راستین است. از مؤلفه‌های مهم زیست انسانی، نیازمندی او به معنویت است؛ ما کدامین معنویت می‌تواند جان انسان را سیراب کند و آسیبهای روانی در او ایجاد نکند؟ این درس، با تحلیل معنویتی که بر پایه واقعیت است، تلاش دارد زندگی انسان را به نحو بنیادین معنوی سازد. با توجه به نیاز فزاینده انسان به معنویت، عدم تبیین صحیح معنویت اسلامی و عدم ارائه آن در جامعه، زمینه فراخی برای رشد معنویت‌های دیگر باز خواهد شد. ادعا بر این است تنها معنویتی که به یاری انسان می‌آید و مؤلفه‌های آرامش، امید، رضایتمندی و ... را در زندگی انسانی جاری می‌سازد، فقط معنویت اسلامی است. اما این امر را چگونه می‌توان تحلیل کرد؟ چه الزامات و راهکارهایی در این مسئله وجود دارد؟ درس عرفان عملی در اسلام از مهم‌ترین درسهای معارف اسلامی است. اهمیت این درس بناشده بر الزاماتی است که در زندگی انسان وجود دارد. در ادامه تلاش می‌شود به برخی از مهم‌ترین این الزامات اشاره شود.

1. جریانهای نوظهور معنوی

امروزه جنبشهای معنویت‌گرای متعددی از جمله: عرفان حلقه، اشو، دالایی‌لاما، سرخ‌پوستی، اکنکار، مکتب جذب، تی.اس.ام، سای‌بابا و ... در حال فعالیت‌اند و هر یک، انسان را به سوی خود دعوت می‌کنند. جذابیت ظاهری، از مهم‌ترین عوامل جذب آنهاست. آمارها نشان از رشد فزاینده این جنبشها دارند. برخی از پژوهشها به فعالیت ده‌ها فرقه معنوی خرد و کلان در سطح کشور اشاره کرده‌اند (شریفی، 1391: 15). برخی به هجوم برنامه‌ریزی شده در قالب معنویت‌های جذاب و ظاهری زیبا اشاره می‌کنند (باقری، 1395: 19؛ شریفی، 1391:

11 **الزامات و راهکار تدریس «عرفان عملی در اسلام» ...**

63). برخی نیز به موج سنگین عرفانهای کاذب اشاره داشته‌اند (شریفی‌دوست، 1392/ب: 20) و نیاز به برنامه‌ای جامع برای شناسایی و نقد آنها را ضرورتی اجتناب‌ناپذیر می‌دانند (همو، 1392/الف: 15). این مکاتب، آموزه‌های خود را به ذهن و روان انسان القا می‌کنند؛ به گونه‌ای که شخص شرکت‌کننده در مراسم آنها، خود را در راستای اهداف تعیین‌شده می‌بیند و به دلیل مداخله در تصورات او، زمینه مناسبی برای پذیرش اعمال خواسته شده پیدا می‌کند. ناآگاهی از بنیادهای فکری و نیز عدم توجه به پیامدهای آنها، دو عامل مهمی‌اند که باید در برنامه‌های آموزشی بدان توجه کرد. بدین‌سان با توجه به رشد معنویت‌های غیر اسلامی و با عنایت به آسیب‌های آنها، شایسته است در سطح دانشگاهی، درس عرفان عملی در اسلام با جهت‌گیری کاربردی تدریس شود. آشنایی با معنویت راستین، کاربردی بودن آن، ترسیم توانمندی معنویت اسلامی در قبال معنویت‌های دیگر، احساس اتکا به حقیقتی ابدی و فناپذیر، توجه به خود، امید، آرامش، شادی و اخلاقی زیستن در جامعه ایرانی - اسلامی، از جمله مهم‌ترین پیامدهای چنین سنجش‌هایی است. فهم اینکه در جهان هستی چه اتفاقی رخ می‌دهد و جایگاه انسان در نظام هستی کجاست، کیفیت زندگی انسان را می‌سازد. اتفاقات جهان در ساخت و ساز معنویت‌های کاذب، مدخلیت دارد. عافیت‌طلبی و بسنده کردن به داشته‌های خود و مقایسه نکردن الگوی معنویت اسلامی با معنویت‌های دیگر، به قیمت مهجور ماندن معنویت اسلامی و رشد معنویت‌های دروغین تمام خواهد شد.

2. زیست معنوی انسان

انسان، موجودی معنویت‌خواه است؛ لذا به هر گونه‌ای به لحاظ سطح زندگی مادی زیست کند، چاره‌ای جز رجوع به معنویت ندارد. معنویت، بزرگ‌ترین خواسته انسان است. یکی از مؤلفه‌های درونی معنویت، آرامش است. هیچ انسانی یافت نمی‌شود که از آرامش درون بپرهیزد. آرامش، با امور مادی به دست نمی‌آید. توجه به درد و رنج‌های انسان که کمابیش در زندگی همه وجود دارد، پرسش از معناداری زندگی را به میان می‌کشانند. بنابر این، زمینه‌ای مستعد برای طرح مسائل متعلق به معنویت وجود دارد.

3. دگردیسی زندگی انسان مدرن در سنجش با انسان سنتی

از دیگر الزامات تدریس این درس، احساس نیازمندی شدید به معنویت است که به ویژه در انسان مدرن پیدا شد. بعد از دوره رنسانس، تحولاتی برای انسان پدید آمد و انسان ویژگی‌های خاصی طی چهار/ پنج قرن به خود دید؛ از جمله: تلاش انسان در تعویض نگاه به جهان و بهره‌برداری حداکثری از آن در جهت تأمین رفاه و آزمندی شدید او در این راستا، عقلانیت‌ابرازی، کنار گذاردن دین و فلسفه مابعدالطبیعه و اخلاق سنتی و رشد بی‌سابقه فناوری و صنعت و... نگاه مجدد انسان به داشته‌های خود، حکایت از اضطراب وجودی، با وجود داشتن امکانات بالای رفاهی بود. این همه، توان سیراب کردن انسان را ندارند. حکایت انسان مدرن، خود گویای نیازمندی انسان به معنویت است.

الزامات یاد شده حکایت از تلاشی وافر برای فعال‌سازی داشته‌های معنوی و معرفتی اسلامی دارد؛ تلاشی که منجر به کاربردی‌سازی معنویت اسلامی و عیان نمودن توانمندی آن در معنابخشی به زندگی در میان دنیای پرتلاطم صنعتی کنونی باشد.

د) راهکار تدریس عرفان عملی در اسلام

موضع بحث در این مقام، ارائه راهکار تدریس عرفان عملی در اسلام است. چگونه و با کدامین الگو می‌توان معنویت راستین را ارائه داد؟ آیا تدریس عرفان اسلامی بر پایه تفاوت دین و عرفان، تصوف و عرفان، چستی عرفان عملی و نظری، مراحل و سنتهای مختلف سلوک و ... بدون استفاده از داده‌های روز راه به جایی خواهد برد؟ تدریس موفق این درس چگونه باید باشد؟ چگونه معنویت راستین را معرفی کنیم تا هم حقانیت و اعتبار آن رخ بنمایاند و نیز شاهد تأثیرگذاری آن باشیم؟

راهکار ارائه شده در این جستار، بر سنجش مقایسه‌ای استوار است. بدون مقایسه معنویت اسلامی با معنویت‌های دیگر، سخن گفتن از برتری آن، امری بی‌معناست و ای بسا نزد دانشجو، تحجر و خمودگی عرفان اسلامی به نظر آید. به عنوان مثال، اگر استادی در کلاس درس، مبحث «در کمین بودن شیطان و وسوسه‌گری‌های او» را بخواهد تدریس کند، چه مواجهه‌ای باید با این مسئله بکند؟ بیان ساده‌انگارانه آن، موجب دل‌زدگی دانشجو خواهد شد که در اغلب موارد، او احساس می‌کند مطالب غیر علمی! و متعلق به خرافات و اوهام که برای انسان سنتی بود، تدریس می‌شود. به نحو کاربردی چگونه می‌توان این مسئله را برای دانشجو که تلقی زندگی در عصر ارتباطات و فناوری اطلاعات دارد، بیان کرد؟ توانمندی داشته‌های معنویت اسلامی با سنجش با دیگر معنویتها باید روشن شود. «نگاهی به روش قرآن در برخورد با اندیشه‌های باطل، وظیفه ما را مشخص می‌کند؛ مقابله قرآن با آنها، همراه با طرح و پرداختن تفصیلی به اندیشه‌ها و در گام بعد، نقد آنهاست» (شریفی‌دوست، 1392/ب: 21). بنابر این، با اقتباس از شیوه عام قرآنی که مبتنی بر الگوی مقایسه‌ای است، شایسته است در تدریس این درس نیز این الگو به کار گرفته شود. بر پایه الگوی مقایسه‌ای، فرایند ذیل مؤثر است. سه فاز در این برنامه در کار است:

1. مبحث «معنویت خواهی انسان»

یک) نیازمندی به معنویت؛ در آغاز شایسته است به نحو خاص به این سؤال پرداخته شود که آیا انسان نیازمند به معنویت است؟ به لحاظ روان‌شناختی، تا انسان نیاز به پدیده‌ای را در خود احساس نکند، انگیزه‌ای برای پیشروی و مطالعه در باب آن، یا نخواهد داشت یا به سختی و بدون رغبت بدان می‌پردازد. بنابر این، بررسی نیازمندی انسان به معنویت باید در دستور کار قرار گیرد. نیازمندی انسان به معنویت را از رهگذرهای مختلفی می‌توان نشان داد.

13 ♦ الزامات و راهکار تدریس «عرفان عملی در اسلام» ...

- می‌توان از رهگذر تفاوت‌های انسان سنتی و مدرن آغاز کرد و از ویژگی‌های خاص و سبک زندگی ویژه‌ای که برای انسان مدرن پدیده آمد، سخن گفت. اشاره به این مسئله با نگرش رسیدن به تصویری از ویژگی‌های انسان مدرن و مواجهه او با داشته‌های خود، زمینه‌ساز دستیابی به نیازمندی انسان به معنویت است. انسان مدرن، با وجود سطح زندگی بالا و داشتن صنعت و فناوری، همچنان تشنه معنای زندگی است؛ صنعتی که انسان را در کام خود فرو برده و او تنهایی، آشفتگی و رخوت درونی خود را با تمام معنا احساس کرده است. پس چه باید کرد؟ در مقام پاسخ به معنویت‌خواهی انسان، مکاتب معنویت‌گرا در قرن بیستم تأسیس یا تقویت شدند.

- احساس تنهایی، درد و رنج و بررسی مؤلفه‌های انسانی؛ تنهایی به چه معناست و انسان به چه معنا تنهاست؟ چگونه می‌توان تنهایی انسان را درمان کرد؟ با وجود حضور درد و رنج‌های فراوان در زندگی، چه راهی برای معناداری زندگی وجود دارد؟ درد و رنج به طور کلی چیست؟

دو) چستی معنویت؛ به نحو ساده و روشن باید از چستی معنویت سخن گفت. معنویت را در ساده‌ترین تعریف می‌توان به احساس تعلق بنیادین انسان به امری ماورای طبیعت معنا کرد که صبغه معرفتی و معنابخشی به زندگی دارد و نیز پیامدهایی نظیر آرامش، امید، لذت و شادی به دنبال دارد. تعریف سنگین از عرفان و بیان تفاوت‌های عرفان عملی و نظری و ... برای دانشجویان در مرحله نخست، گره‌ای از کار نخواهد گشود.

سه) شاخصه‌های معنویت؛ با کدام شاخصه‌ها باید به مواجهه و گزینش مکاتب معنویت‌گرا پرداخت؟ شاخصه‌هایی که خود عقلانی باشند؟ به نظر می‌آید سه شاخصه کلان وجود دارد: (1) واقعیت و واقع‌نگری؛ باورهای ناظر بر واقع یک مکتب چیست؟ و به طور کلی، چه رویکردی در باب بنیادین‌ترین واقعیت‌های زندگی دارند؟ (2) هدایت؛ سازوکار اعتماددورزی چگونه اتفاق می‌افتد؟ در معنویت، اعتماد و اطمینان برای هدایت‌مندی شرط لازم است. چگونه می‌توان اعتماد کرد؟ (3) غایت و هدف؛ نهایت جایی که مکتب معنویت‌گرا می‌خواهد انسان را بدانجا برساند چیست؟ (نفلی، 1392)

2. اشاراتی انتقادی به معنویت‌های کاذب

در پاسخ به معنویت‌خواهی انسان، مکاتب متعدد ظهور یافتند. معرفی صحیح آموزه‌های آنها گامی در جهت اعتماد مخاطب به مدرّس است. ارتکاب مغالطه پهلوان‌پنبه و ارائه تقریری ضعیف که خود می‌تواند معلول ترس یا جهل یا خطا باشد، گناهی نابخشودنی است؛ زیرا در همین مرحله، دانشجو با ارائه مستندات مکاتب، اعتماد دیگر دانشجویان را از بین خواهد برد. اگر ادعای توانمندی معنویت اسلامی وجود دارد، نباید ترس و اهمه‌ای از نقّادی مکاتب معنویت‌گرا داشت. معرفی این مکاتب، با توجه به ضرورت‌های یاد شده در قسمتهای پیش است «و نباید با نگرشی مقدّس‌مآبانه، معرفی آنها را، ترویج آنها قلمداد کنیم» (شریفی‌دوست، 1392: ب: 19)؛ چرا که گستره معنویت‌های کاذب، مجوّز نقد آنهاست. این گزارش باید با دو ویژگی همراه

باشد: 1. گزینش برخی از مکاتب؛ به دلیل حجم عظیم مکاتب، گزارش همه آنها در جلسات محدود ترم مقدور نیست. 2. در گزینش باید به تأثیر گذاری آن مکتب در جامعه توجه کرد. به نظر می‌آید با توجه به رویکرد مسئله‌گزینی، چهار مکتب معنویت‌گرا ضرورت نقادی دارند: عرفان حلقه، شیطان‌پرستی، مکتب جذب، اشو. نکته مهم، توجه به تحلیل مقایسه‌ای است. هر یک از این چهار، پیدا و پنهان، در جهت حذف برخی آموزه‌های اسلامی‌اند.

در عرفان حلقه، هر چند در باب خدا صحبت می‌شود و آثار طاهری بر است از واژه‌هایی در باب خدا؛ اما در عمل، خداوند تبدیل به خدای بیکار می‌شود. حضور پر اقتدار «شبکه هوشمند کیهانی» در این عرفان موج می‌زند و ارتباط گیری با آن، اساس کار معرفی می‌شود و موحد بودن شرط لازم نیست. در این جایگاه با تبیین بخشی از معنویت اسلامی، تأکید بر «خدا باوری عملیاتی» را می‌توان مورد سنجش و آزمون قرار داد. توجه به شیطان و مسئله برون‌ریزی نیز از دیگر ارکان عرفان حلقه است. بحث مقایسه‌ای در باب شیطان از منظر عرفان حلقه و آموزه‌های اصیل اسلامی، گامی دیگر در جهت آگاهی دادن به آسیب‌های این مکتب است. آیین شیطان‌پرستی که امروزه داعیه‌دار معنویت است، دین و بنیادین‌ترین گزاره آن؛ یعنی وجود خدا را مورد تهاجم قرار می‌دهد. تبیین فعالیت آنها و زمینه‌های رشد این آیین نائسانی، اهمیت دوچندانی دارد. مکتب جذب با وجود تقریرهای مختلفی که در ایران انجام شده است و تلاش شده با آموزه‌های اسلامی همراهی دهند، اما آسیب‌های آن نیز قابل تأمل است. عرفان اشو نیز مهم است. پراکندگی چشمگیر آثار اشو در میان مردم، خود، زنگ خطری است برای معنویت اسلامی. عشق، پرآوازه‌ترین مفهوم در میان آثار اشو است که خود عامل جذب بسیاری از افراد است (موسوی‌زاده، 1391). سنجش عشق در آموزه‌های اسلامی و تفاوت بنیادین آن با مکتب اشو، راهکاری موفق محسوب می‌شود.

3. تبیین معنویت اسلامی

بیان ساده و روشن معنویت اسلامی و کاربردی سازی آن، عامل مهمی در جذب افراد است. بر پایه آمارهای به دست آمده از کلاس‌هایی که در بخش نخست گزارش شد، بخش اعظمی از دانشجویان تصویری ابهام‌آمیز از معنویت اسلامی داشتند. در نگاه اولیه و پیش از تبیین معنویت اسلامی، تلقی آنها بر (1) غامض و دشوار بودن (2) پیچیده بودن (3) تعلق به انسانهای خاص (4) کاربردی نبودن (5) غیر قابل فهم بودن بسیاری از اضلاع معنویت اسلامی و (6) نیازمند نبودن به آن در دنیای مدرن¹ استوار بود. این تلقی باید درست شود. ارائه مفاهیم سنگین و غیر قابل دسترس کردن آموزه‌های معنویت اسلامی توسط استاد، بر

1. این شش مؤلفه بر پایه سنجش‌های انجام شده در نظرخواهی است. در بخش نخست مقاله یادآوری شد نظرخواهی‌ها در مراحل مختلف آموزشی انجام می‌پذیرفت و در مرحله نخستین چنین تصویری در ذهن بسیاری از دانشجویان وجود داشت. اجرای برنامه طراحی شده در این جستار، بر اساس نظرخواهی‌های پایان ترم، کمک شایانی جهت رفع این مشکلات داشت.

الزامات و راهکار تدریس «عرفان عملی در اسلام» ... 15

گریز آنها خواهد انجامید. مدرّس که آسیب‌شناسی خاصی از مخاطبان ندارد، در جهت معکوس حرکت می‌کند و سخنان او، هیزم ریختن بر آتش گریز و فرار است.

یک) ارزش‌شناسی؛ طراحی هرم ارزشی مبتنی بر آموزه‌های اسلامی که به ترتیب از دامنه‌های هرم شروع می‌شود و به نقطه اوج می‌رسد و شامل چهار ساحت عقلانیت فعالیتها و اقدامات انسانی، اخلاقی بودن، معنویت و تقرّب به خداست، از اقدامات مهم در معرفی معنویت اسلامی است. تبیین ارتباط معنادار این چهار ساحت مهم است. بر عقلانیت، اخلاق حاکمیت دارد و بر اخلاق، معنویت و اوج معنویت نیز تقرّب به الله است. محصول عقلانیت انسانی، اخلاق است و معنویت، خود از زیست اخلاقی رویش پیدا می‌کند. «تعامل با دیگران و مسئولیت‌پذیری» که بر اساس اخلاق باید تنظیم شود، در برنامه عملیاتی زیست معنویت مدّ نظر است (کلینی، 1365: 164). کلیه رفتارها، باورها و خواسته‌های انسان با این چهار ساحت معنادارند. این هرم، مبتنی بر واقعیت است. به دیگر بیان؛ تریابی است میان ارزش و واقعیت. تبیین این نکته ضرورت دارد که معناداری زندگی صرفاً با حضور خداوند امکان‌پذیر است. در این هرم ارزش‌شناسی، تأکید بر عقلانیت و رشد معنویت از درون آن است؛ این امر برخلاف تلقی‌ای است که عقلانیت و معنویت را دو رقیب معرفی می‌کند. در حیات طیبیه مورد نظر قرآن، مؤلفه شناختی و عقلانی جایگاه ممتازی دارد و آیات بسیاری دلالت بر این مسئله دارند. ارزش‌شناسی، خود مسبوق و مصبوع به انسان‌شناسی است و در این مرحله، انسان‌شناسی اسلامی شایسته است مدّ نظر استاد واقع شود. تبیین «انسان ارزشمند» و «زندگی ارزشمند» حائز اهمیت است.¹ تبیین تفاوت‌های معنویت اسلامی بر پایه الگوی ارزش‌شناسی با معنویت‌های کاذب، گام مؤثری در این مرحله است. معنویت اسلامی بر پایه «هستی خداوند» استوار است و این مهم‌ترین تفاوت آن با معنویت‌های کاذب است. پایه بودن اخلاق برای معنویت از دیگر تفاوت‌های معنویت اسلامی با معنویت‌های سکولار است. همچنین تبیین جایگاه توکل، خشوع و خضوع در معنویت اسلامی، رضایتمندی از زندگی بر پایه ایمان راستین به خدا و خدایی کردن تمام کارها از لوازم تحلیل این هرم ارزش‌شناسی است.

دو) طراحی الگوی سیر معنوی انسان؛ الگوی سیر معنوی در معنویت اسلامی که بر شریعت، طریقت و حقیقت استوار است و تلاش می‌شود با ارتقای معرفت عقلانی به معرفت شهودی رسید، نقش مهمی در معرفی معنویت اسلامی دارد. نکته‌های بسیار مهمی نیز شایسته است در این موضع بیان شوند که مهم‌ترین آنها التزام معنویت اسلامی به شریعت است. از این رو، معنویت‌های خدا‌باور فرادینی نیز جایگاه انتقاد دارند.²

1. انسان ارزشمند و شاخصه‌های آن، مورد اهتمام عارفان مسلمان بوده است. مجهز بودن ذهن مدرّس به ویژگی‌های انسان ارزشمند همچون: مقام خلیفگی انسان، ویژگی‌های انسان کامل، آئینه تمام‌نمای انسان، تجلی اسما و صفات در انسان، و ... نزد ابن عربی، فیض کاشانی، لاهیجی، قونوی و قیصری و ... بسیار مهم است. گذشته از اینها، مراجعه به آثار روانی و تصویرسازی واضح از انسان ارزشمند بر پایه آموزه‌های کتاب نهج‌البلاغه، صحیفه سجادیه و ... در گونه‌شناختی ارزش‌شناسی یاری خواهد رساند.

2. حضرت علی (ع) می‌فرماید: «... والله والله فی الصلاه فإنها عمود دینکم». نامه 47 نهج‌البلاغه.

سه سخن گفتن از راهبردها و تاکتیکهای معنویت اسلامی؛ یا همان جغرافیای فرایند طریقت (برنامه عملیاتی). منظور از راهبرد، راهبردهای کلان است؛ در حالی که تاکتیک بر پاره‌فعالیت‌های معنادار در یک فرایند برای رسیدن به مطلوب تأکید دارد. هر مکتب معنویت‌گرایی چنین راهبردهای کلان و پاره‌فعالیت‌ها را در دستور کار دارد. از آنجا که عنوان درس، عرفان عملی است و «مسائلی که در عرفان عملی مطرح می‌شود، بیشتر به سیر و سلوک و ... انجام اعمال خاصی» (یزدان‌پناه، 1389: 62) اشاره دارند، شایسته است در باب اعمالی که انسان برای رسیدن به جایگاه خاص انجام دهد، به نحو نظام‌مندی توجه شود. در معنویت اسلامی دو راهبرد کلی وجود دارد: سلوک عاشقانه و سلوک خائفانه. می‌توان این راهبرد را با توجه سخنان حضرت علی (ع) به سه راهبرد تسری دارد: راهبرد تجارت‌محور، راهبرد مبتنی بر ترس و راهبرد مبتنی بر عشق (جوادی آملی، 1388: 283-282). زیستن عاشقانه، مبتنی بر عشق‌ورزی با خداوند متعال و «عشق متعالی و معنوی، بصیرت‌زا و عافیت‌بخش است» (پوررستمی، 1394: 89). تاکتیک‌های مختلفی نیز در رسیدن به هدف معنویت اسلامی طراحی شده است: توکل، تسلیم، رضا، و ... سخنان امام علی (ع) راهکاری موفق در این گزارش و سنجش است. بهره‌برداری از دعاهای امامان معصوم نظیر دعای عرفه امام حسین (ع) از مواضع مهم این ساحت است.

چهار) تلاش در ارائه برخی مؤلفه‌های مهم معنویت اسلامی؛ از جمله: اصل توجه به خود، مسئله مرگ‌اندیشی و مسئله مشاهده کردن خداوند. تبیین «تقلیل تعلقات مادی و تمرین خودنگری» (مصباح‌زدی، 1390: 51) در راستای رسیدن به مشاهده همه‌جانبه خداوند در زندگی، از ضروریات این بحث است. به کارگیری سخنان امامان گرانقدر در قالب اصل مدعا و دلیل و نیز بهره‌گیری از آموزه‌های عارفان در قالب تأیید، تأثیر زیادی در ذهن مخاطب و اقتناع‌سازی او دارد.

این نوع مواجهه، در ذهن دانشجو این تلقی را ایجاد می‌کند که مدرس، از رویکردهای رقیب آگاهی دارد، معنویت اسلامی توانمند است و آموزه‌های آن شایسته‌اهتمام. با عملیاتی کردن این برنامه توسط مؤلف، نگرش بسیاری از دانشجویان نسبت به مسائل ناظر بر مکاتب معنوی تغییر پیدا کرد و طراز اول بودن معنویت اسلامی و کاربردی و ضروری بودن آن به نحو روشن و ساده ایجاد شد و دانشجو، خود به این آگاهی رسید. از این رو، تبیین مؤلفه‌های زندگی معنوی در آموزه‌های قرآنی که با عناوینی همچون حیات طیبه و زندگی سعادت‌مندانه از آن یاد شده، مخاطبان را با طراز والایی از سبک زندگی قرآنی مواجه می‌سازد. نیز داشتن چنین حیاتی، جنبه پیشگیرانه دارد و انسان را از فسادها و آلودگی‌ها دور می‌سازد. (طباطبائی، 1417: 345)

ه) آسیبهای پیش رو¹

هر برنامه عملیاتی را آسیبهایی تهدید می کند؛ لذا شناخت و مواجهه هوشمندانه با آنها در رسیدن به آرمان برنامه اهمیت دارد. آسیبهای پیش روی تدریس عرفان عملی در اسلام را می توان از منظرهای مختلفی بازخوانی کرد؛ برای مثال: تلقی خاص استاد، کیفیت محتوا، فضای حاکم بر مطالعات دین شناختی و... . دو گونه آسیب قابل ملاحظه است: 1. نحوه مواجهه با درس؛ 2. پیش‌انگاره‌ها.

1. نحوه مواجهه با درس عرفان عملی در اسلام

شایسته است مدرس به روش تدریس عرفان عملی در اسلام آگاه باشد. روش‌شناسی تدریس عرفان عملی حائز اهمیت است. شنیدن نام عرفان، جذابیت دارد. بسیاری از دانشجویان در آغاز تصویر روشنی از این درس ندارند. در بسیاری از دروس دیگر معارف اسلامی، معمولاً تفاهمهای بیشتری از جانب دانشجویان مشاهده می‌شود؛ اما در این درس، در اغلب موارد، اطلاعات بر نام درس با صبغه جذابیت وجود دارد. استاد، هدایت‌گر دانشجو به ارتقای سطح معنوی و زیست معنوی است. بنابر این، مخاطب، انتظار سخن گفتن از معنویت دارد که بر جان بنشیند و فارغ از دغدغه‌های انتزاعی باشد. انتزاعی سخن گفتن و کاربردی نکردن مباحث، نه تنها تأثیری در دانشجو ندارد، بلکه ایجاد بیگانگی خواهد کرد. به همین دلیل با ترسیم چگونگی مواجهه با این درس، دو کار باید صورت پذیرد: آگاه‌سازی دانشجو از معنویت اسلامی و تقویت جذابیت و کشش. روشی که موجب نابودسازی همان جذابیت نخستین شود، نکویده است. پرهیز از تکراری بودن مباحث نیز از شرایط تحقق تأثیرگذاری است. همچنین جایگاه طرح مسئله مهم است. شروع و ارائه مطالب با عبارتهای سنگین، انتزاعی² و نیز تأکید صرف بر آیات قرآنی و عبارات روایی بدون آماده‌سازی و زمینه‌چینی، از آسیبهای پیش روی تدریس عرفان عملی در اسلام است. شایسته است مباحث به گونه‌ای طراحی شود که داده‌های قرآنی - روایی، به عنوان محصولات انکارناپذیر قلمداد شوند. ساده‌انگاری در طرح آیات والای قرآنی نتیجه‌ای معکوس دارد. شایسته است با طراحی هوشمندانه مباحث معنویت اسلامی، آیات قرآنی را به عنوان تأییدیه وارد جریان بحث کنیم، نه طرح مسئله و شروع کار از آنها.

1. آسیب‌شناسی‌های متفاوتی از دروس معارف اسلامی انجام شده است؛ از جمله: «آسیب‌شناسی دروس و جایگاه استادان معارف اسلامی...» (فیروزی، 1394)؛ «تحلیل و ارزیابی اثربخشی دروس معارف اسلامی» (محمد امینی و همکاران)؛ «تأثیر آموزش دروس معارف اسلامی بر نگرش دینی دانشجویان» (وحید یوسفی) و... . اما آسیبهای ذکر شده در مقاله، در درسی خاص است.

2. به کارگیری عبارات روشن و معنادار در این درس بسیار مهم است. «سخن گونه‌ها و روشها و قالبهای متعددی دارد. برقراری ارتباط گفتاری مفید و مؤثر، نیازمند شناختن و به کار بستن همه آنهاست» (باجلان، 1395: 191)

2. پیش‌داشته‌ها و پیش‌انگاره‌های درس

مهم‌ترین آسیب موجود، پیش‌انگاره‌های پیدا و پنهانی است که در زمینه تدریس عرفان وجود دارد. این آسیبها گاه در حیثتهای پنهانی فکر یک مدرس قابل شناسایی است، گاه به عنوان پیش‌فرض متون معرفی شده و گاه به عنوان رهیافت کلی تدریس.

یک) انگاره تولید ابن عربی؛ از آسیبهای قابل توجه در زمینه تدریس این درس، انگاره تولید افرادی نظیر ابن عربی است! آیا انتظار استاد از درس، محتوا و رهیافت کلی تدریس دروس معارف، این است که از دانشجویان، عارفان طراز اول درست کند؟! اگر این تصور وجود داشته باشد، خطایی بزرگ اتفاق می‌افتد. لذا شایسته است به دنبال انسان مطلوبی باشیم که دین معرفی می‌کند و نه تصویرسازی ابن عربی.

دو) اختصاصی‌انگاری حوزه عرفان؛ استادی در تابلو نوشته بود: «از مهم‌ترین تفاوت‌های دین و عرفان آن است که دین، امری همگانی است؛ ولی عرفان، مخصوص افراد خاص!»! اگر این تلقی در ذهن مدرس وجود داشته باشد، هیچ‌گاه در درس خود موفق نخواهد شد. به راحتی می‌توان در جایگاه دانشجوی، به او اعتراض کرد که اگر اینگونه است، نیازی به آموختن این درس نیست. در معنویت اسلامی، به دنبال تحقق همگانی آن در میان تمامی افرادیم و اختصاص دادن آن به عده‌ای خاص، خطایی نابخشودنی است. تحقق جامعه معنویت‌گرا، مانعی در گسترش افراطی‌گری و خشونت است.

سه) خطای گوشه‌نشینی؛ معنویت اسلامی با رسیدن به مرز مشاهده خداوند، به دنبال ترتیب اثر دادن به آن است. شاد زیستن مبتنی بر خدااباوری در جامعه سلامت‌محور مدنظر اسلام، از جمله مؤلفه‌های مهم معنویت اسلامی است. در برخی ادعیه، بر شادمانی پایدار در حیات معنویت اسلامی اشاره می‌شود (رک: قمی، 1380: 123). در آموزه‌های اسلامی پیوند وثیقی بین خدااباوری با مؤلفه‌های اخلاقی و روان‌شناختی وجود دارد. معنویت که انسان را در رخوت و کسالت، گوشه‌گیری، خودبرتری، جمود و خشونت و ... می‌بندد، مورد تأیید اسلام نیست. سرزندگی معنوی از جمله تأکیدات معنویت اسلامی است. «قرآن هیچ‌گاه، دوری و انزوا و پشت کردن به زندگی مادی را از ویژگی‌های حیات طیبه معرفی نمی‌کند» (نصری، 1382: 44). در برخی نوشته‌ها، گوشه‌نشینی به عنوان تفکری انحرافی معرفی می‌شود (مصباح یزدی، 1388: 78). سبک زندگی معنوی قرآنی، هیچ‌گاه بر انزوا تأکید ندارد. (انعام: 112)

چهار) انگاره تولید انسان کامل؛ مطلوب بنیادین در عرفان اسلامی، رسیدن به مقام انسان کامل است (احمدپور و همکاران، 1386: 42). ویژگی‌های خاصی برای این مقام لحاظ شده است (رک: همان؛ چپیک، 1389: 37). اما چند درصد از انسانها توانسته‌اند به این مقام دست پیدا کنند؟ اگر مدرس، تمام تلاش خود را بر تحقق‌داشت انسان کامل بگذارد، خطایی دیگر پدید خواهد آمد. ما در این درس به دنبال انسان مطلوب از نگاه اسلام هستیم؛ انسانی که دانشجوی و بلکه تمام آحاد جامعه احساس کنند و به آستانه آگاهی آنها برسد

19 **الزامات و راهکار تدریس «عرفان عملی در اسلام» ...**

که با تمام وجود خودشان را می‌توانند به آن مقام برسانند نه انسان آرمانی دست‌نیافتنی که حتی خود استاد نیز ای بسا که بدان حد و اندازه نرسیده باشد.

پنج) یکسان انگاشتن معنویت اسلامی با عرفان مولوی؛ در حد تأیید می‌توان از برخی آموزه‌ها و اشعار ناب او بهره برد؛ اما مولوی را همان معنویت اسلامی انگاشتن، اشتباه است. اصل توجه به خود، مسئله مرگ اندیشی، احساس حضور همه‌جانبه خداوند در زندگی، تلاش برای خانه‌نساختن در زمین بیگانه و ... از جمله مسائلی‌اند که در ابیات ناب مولوی معرفی شده و جنبه اقصاع‌سازی دارند؛ اما از آنها به عنوان تأیید معنویت اسلامی بهره‌برداری می‌شود. رخدادهای افسانه‌ای یا نزدیک به واقعیت برخی آسیبهای دوران پایان زندگی مولوی ممکن است برای دانشجو این سؤال را مطرح کند که اگر معنویت اسلامی همان مولوی است، سرانجامی جز این نخواهد داشت!

شش) خطای تعارض معنویت و رفاه مادی؛ انگاره دیگری که باید با آن مبارزه کرد، تعارض پرداختن به معنویت اسلامی و بودن در رفاه مادی است. چنین تصویری در معنویت اسلامی وجود ندارد. معنویت اسلامی به دنبال آن است که فرد یا جامعه، هرگونه زندگی مادی داشته باشد، اعم از اینکه به لحاظ مادی در رفاه باشند یا در سختی‌ها و مرارتها؛ جامعه سنتی باشد یا مدرن؛ انسان رنگین پوست باشد یا سفیدپوست، دارای فناوری باشد یا فاقد آن و ...، می‌تواند صاحب معنویت شود. باید توجه داشت در رفاه بودن¹ به معنای تعلق به داده‌های مادی نیست؛ آنچه مهم است دل‌ندادگی بدانهاست. تبیین عبارت والای حضرت علی(ع): «سبک‌بار شوید تا برسید» (نهج‌البلاغه، خطبه 167) در این موضع نقش ویژه‌ای دارد.

هفت) تدریس عرفان نظری در درس «عرفان عملی در اسلام»؛ مؤلفه‌های متعالی عرفان نظری نظیر مسئله وحدت وجود، تشکیک‌پذیری/ظهورات وجود و ... بدون ساده‌سازی آنها، ابهام، پیچیده بودن و سنگین بودن را در ذهن دانشجو القا خواهند کرد. کاربردی‌سازی بحث مهم‌ترین نکته‌ای است که باید به آن توجه شود. برای مثال، در عرفان نظری بر مرشد‌گزینی یا پیروگزینی توصیه شده است. این بحث باید به صورت کاربردی و در قالب الگوسازی و تأثیرگذاری آن بر پایه متون تعلیم و تربیت تبیین شود. همچنین متعلق الگو نیز بسیار مهم است؛ در معنویت اسلامی، الگو همان حضرت رسول اعظم(ص) و امامان شیعه(ع) می‌باشند، نه پیرهای خانقاهی! همچنین بیان کردن مقامات نفس‌آنگونه که در میان عرفان شایع است، نظیر «غیب الجن، غیب النفس، نفس لوامه، نفس مطمئنه، غیب القلب، غیب العقل، مقام سر، مقام خفی، غیب الغیوب» (احمدپور و همکاران، 1386: 43) چیزی جز وحشت و تحیر دانشجو را به عنوان مخاطب عمومی به دنبال نخواهد داشت.

1. یادکرد این نکته سزااست که پیش‌فرض این مسئله، ابتدای رفاه مادی بر احکام راستین اسلامی و از جمله حلال بودن دارایی است. همچنین با این تفسیر، بسیاری از مفاهیم از جمله قناعت و قناعت‌ورزی در زندگی، معنایی دیگر می‌یابد.

هشت) **پله پله انگاری مقامات و مراحل سلوک**؛ القای آموزه‌های پیچیده عرفان عملی عارفانی مانند سراج طوسی، کلاباذی، ابوطالب مکی، خواجه عبدالله انصاری و... و وسواس بیش از اندازه در اینکه ترتب مقامات رعایت شود، مسئله را به مسئله غیر کاربردی و انتزاعی تبدیل می‌کند. آیا به واقع آنگونه که نقشه عملیاتی صوفیان در معرفی رعایت ترتیب مقامات و احوال رخ داده است، می‌تواند آموزشی کارآمد برای عموم مردم و دعوت آنها به معنویت اسلامی باشد؟ به نظر می‌آید برنامه عرفان عملی نیازمند دگرگونی در عملیاتی کردن آن است.

نه) **تاریخ عرفان گویی**؛ بازگویی شرح حال و زیست‌نامه عرفان مسلمان و ارائه فهرستی بلندبالا از آنها، خطای دیگر در معرفی معنویت اسلامی است. همچنین تأکید بر اینکه عرفان اسلامی از قرن دوم به بعد شکل گرفت، در عمل، دین اسلام را خالی از رویکرد معنویت نشان خواهد داد. (برای طبقه‌بندی خاص از عرفان و صوفیان رک: احمدپور، 1386: 37)

و) پیشنهاد و برابند

برایند این جستار، طرح الگوی مقایسه‌ای در آموزش معنویت اسلامی و پرهیختن از معنویت‌های غیر راستین است. وجه کاربردی‌سازی اهمیت خاصی دارد. با کمال تأسف، شاهدیم عرفانهای کاذب دامن‌گستر شده است. این دامن‌گستری بدون علت نیست؛ استفاده از ابزارها و راهبردها و تاکتیکهای کاربردی و ملموس، مهم‌ترین عامل محسوب می‌شود. باید تلاش شود در ارائه معنویت اسلامی بر عینی و همگانی بودن تأکید شود. پیشنهاد این مطالعه، تألیف کتابهای آموزشی با رهیافت معرفی شده برای درس «عرفان عملی در اسلام» است.

منابع

- قرآن کریم.
- نهج البلاغه.
- احمدپور، مهدی و همکاران (1386). کتاب‌شناخت اخلاق اسلامی. قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، چ دوم.
- باجلان، محمدحسن (1395). اصول اخلاقی - تربیتی ارتباط گفتاری در قرآن و حدیث. قم: دفتر نشر معارف.
- باقری، حسین (1395). مدل آرامش در اخلاق اسلامی و معنویت‌های جدید. قم: دفتر نشر معارف.
- پوررستمی، حامد (1394). سبک زندگی در آموزه‌های نهج البلاغه. قم: دفتر نشر معارف.
- جوادی آملی، عبدالله (1388). مبادی اخلاق در قرآن. قم: اسراء، چ هفتم.
- خامنه‌ای، سید علی (1391). «بیانات رهبری در جمع معلمان و اساتید دانشگاه‌های خراسان شمالی».
- چیتیک، ویلیام (1389). عوالم خیال، ابن عربی و مسئله اختلاف ادیان. ترجمه قاسم کاکائی. تهران: هرمس، چ چهارم.
- شریفی، احمدحسین (1391). درآمدی بر عرفان حقیقی و عرفانهای کاذب. قم: پرتو ولایت، چ سوم.
- شریفی دوست، حمزه (1392/الف). عرفانهای کاذب: راههای نفوذ و راهکارهای مقابله. قم: دفتر نشر معارف، چ دوم.
- شریفی دوست، حمزه (1392/ب). کاوشی در معنویت‌های نوظهور: بررسی ده جریان فعال در ایران. قم: دفتر نشر معارف.
- طباطبائی، محمدحسین (1417 ق). تفسیر المیزان. ج 12. قم: مکتبه النشر الاسلامی.
- فضل‌ی، علی (1392). درآمدی بر عرفان عملی در اسلام. قم: دفتر نشر معارف.
- فیروزی، رضا (1394). «آسیب‌شناسی دروس و جایگاه استادان معارف اسلامی با توجه به دیدگاه‌های دانشجویان علوم پزشکی ارومیه در دوره‌های دکترای حرفه‌ای». مطالعات معرفتی در دانشگاه اسلامی، سال نوزدهم، ش 2.
- قمی، عباس (1380). مفاتیح الجنان. الهی قمشه‌ای. [بی‌جا]: محمد.
- کلینی، محمد (1365). الکافی. علی اکبر غفاری، ج 2. قم: دار الکتب الاسلامیه.
- مصباح یزدی، محمدتقی (1390). خودشناسی برای خودسازی. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، چ دوم.
- مصباح یزدی، محمدتقی (1388). در جستجوی عرفان اسلامی. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، چ سوم.
- موسوی زاده، سید روح‌الله (1391). سلوک و سقوط: نقد و بررسی اندیشه‌های اشو. قم: دفتر نشر معارف.
- نصری، عبدالله (1382). فلسفه آفرینش، قم: دفتر نشر معارف.
- یزدان‌پناه، سید یدالله (1389). مبانی و اصول عرفان نظری. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
- **The Holy Quran.**
- **Nahj Al-Balaghe.**

- Ahmadpour, M.& et al. (2007). **Bibliography of Islamic Ethics**. Qom: Islamic Sciences and Culture Academy, 2th Edition.
- Bagheri, H. (2016). **Relaxation Model in Islamic Ethics and New Spiritualities**. Qom: Maaref Publications.
- Bajalan, M.H. (2016). **Educational & Ethical Principles of Speech Communication in Quran and Hadith**. Qom: Maaref Publications.
- Chittick, W. (2010). **Imaginal Worlds: Ibn al-'Arabi and the Problem of Religious Diversity**. Translate by G. Kakaei. Tehran: Hermes Publications, 4th Edition.
- Fazli, A. (2013). **Introduction to Practical Mysticism in Islam**. Qom: Maaref Publications.
- Firoozi, R. (2015). **“Pathology of Islamic Units and the Place of Teachers of Islamic Teachings Regarding the Students View in M.D, Pharm.D and Dentistry Periods in the Uremia University of Medical Sciences”**. *The Knowledge Studies in the Islamic University*, 63, Vol. 19, No.2.
- Gomi, A. (2001). **Mafatih Al-Jenan**. Translate by Elaheye Ghomshei. Mohammad Publications.
- Javadi Amoli, A. (2009). **Principles of Ethics in the Qur'an**. Qom: Esra Publications, 7th Edition.
- Khamenei, Seyyed Ali (2012). **“Leadership Statements among Teachers and Professors of North Khorasan Universities”**.
- Koleyni, Mohammad (1986). **Al-Kafi**. Translate by A.A. Ghefari, Institute of Islamic Publication.
- Mesbah Yazdi, M.T. (2009). **In Search of Islamic Mysticism**. Qom: Imam Khomeini Research & Educational Institute, 3th Edition.
- Mesbah Yazdi, M.T. (2011). **Self-knowledge** Qom: Imam Khomeini Research & Educational Institute, 2th Edition.
- MosaviZadeh, S.R. (2012). **Conduct and Crash: Review of Thoughts of Osho**. Qom: Maaref Publications.
- Nasri, Abdollah (2003). **The philosophy of creation**. Qom: Maaref Publications.
- PourRostami, H. (2015). **Lifestyle in the Teachings of Nahj al-Balagh**. Qom: Maaref Publications.
- Sharifi, A.H. (2012). **Introduction to Real Mysticism and False Mysticism**. Qom: Partow-eVelayat Publications, 3th Edition.
- SharifiDoust, H. (2013). **False Mysticism: Ways of Influence and Strategies to Deal**. Qom: Maaref Publications, 2th Edition.
- SharifiDoust, H. (2013). **Study on new Spiritualities: Investigating Ten Active Streams in Iran**. Qom: Maaref Publications.
- Tabatabai, M.H. (1996). **Al-Mizan**. Vol. 12. Qom: Institute of Islamic Publication.
- YazdanPanah, S.Y. (2010). **Fundamentals and Principles of Theoretical Mysticism**. Qom: Imam Khomeini Research & Educational Institute.

